

Over de herkomst van een eponiem

Een fiets van Viets

Hoe is het woord fiets ontstaan? Die vraag heeft menigeen sinds de introductie van het woord omstreeks 1885 in vervoering gebracht en de fietsstrijd die daaruit is voortgekomen, laait geregeld op. Eind 2011 verscheen er een wetenschappelijk artikel in een taalkundig tijdschrift met een nieuwe hypothese. Vervolgens werd er aandacht aan besteed in de media. Het is opmerkelijk dat de deskundigen het woord fiets proberen te analyseren zonder nog rekening te houden met de mogelijkheid dat het woord fiets een eponiem zou kunnen zijn, dat wil zeggen een woord dat aan een eigenaam is ontleend. Tussen fiets en de familienaam Viets werd al vroeg een link gelegd, maar nu wordt unaniem het ontstaan van het woord uit de naam betwijfeld. Terwijl die hypothese toch de meest waarschijnlijke is.

Leendert Brouwer

De Gentse hoogleraren Gunnar De Boel en Luc De Grauwe beargumenteerden onlangs in een grondige taalkundige studie met veel voetnoten dat het woord fiets via het Duitse woord Vice-Pferd, spreek uit Vietsepferd, tot ons gekomen is. Dat woord zou duiden op het rijwiel als een vervangend paard, met een knipoog naar de diverse verbasteringen van het woord vélompède die her en der gebezigd werden (velocipee, filosofiepe, vielesipee, fielesipee, en zelfs volksetymologisch: Venlo's paardje, Veluws paardje). Maar het fietspaard vindt geen positief gehoor. Er bestaan in wezen nog steeds twee kampen. Aanhangers van de ene partij kunnen beredeneren dat het woord fiets uit vélompède kan zijn ontstaan. De andere partij voelt het meest voor een Limburgs-Brabants dialectwoord 'fietse', dat 'snel voortbewegen' betekent, mogelijk in verband met het Franse woord 'vite'.

In een aflevering van de eerste jaargang van *De Kampioen* uit 1885 werd het werkwoord vietsen voor het eerst gebruikt. Columnist 'WHO', pseudoniem van O.H. Wildt, de tweede secretaris van de in 1883 opgerichte Algemene Nederlandsche Wielrijdersbond, beschreef een incident waarbij een wielrijder in het Amsterdamse Vondelpark iemand

ondersteboven had gereden. Dat deed de promotie van de wielersport geen goed. Hij schreef: 'Behalve moedige menschen bestaan er ook meer bescheiden dito's. Deze laatsten zouden wel willen 'vietsen', maar ... ze durven niet.' Hij beval daarom de driewieler aan, die meer veiligheid bood.

In het boekje *Fiets! De geschiedenis van een vulgair jongenswoord* uit 1997 geeft taalkundige Ewoud Sanders een gedocumenteerd overzicht van de mogelijke herkomst van het woord fiets. Hierbij wordt ook het verhaal van rijwielhandelaar Eli Viets te Wageningen uit de doeken gedaan. Deze smidszoon zou er prat op gaan dat de viets naar hem zou zijn vernoemd. Te koop liep hij er overigens niet mee, want in advertenties gebruikte hij nooit het woord viets of fiets, maar vélompède of rijwiel.

Maar het woord viets was er al voordat Viets zich met rijwielen presenteerde. In 1901 ontstond in *De Kampioen* een discussie over het woord 'viets' of 'fiets', zoals het inmiddels ook geschreven werd.

Hoefsmederij van de wed. Gerrit Viets en Zn. aan de Bergstraat te Wageningen, omstreeks 1890. Gerrit was een oom van Eli Viets (Gemeentearchief Wageningen)

liet hij weten dat de eerste verklaring zijn voorkeur genoot. Jan de Vries noemt in zijn *Nederlands etymologisch woordenboek* (1963-1971) de herkomst fiets van Viets 'wel zeer twijfelachtig'. Ten slotte volgde volledige afwijzing in recentere etymologische woordenboeken, zoals in *Van Dale's Etymologisch woordenboek* (1997): 'Het [woord fiets] is in geen geval afgeleid van de Apeldoornse [sic!] rijwielhandelaar E.C. Viets (1847-1921), zoals vaak is gesuggereerd: onder kostschooljongens in de buurt werd fiets al gebruikt voordat Viets zijn handel begon'. Eli Cornelis Viets lijkt definitief verworpen in het prestigieuze *Etymologische Woordenboek van het Nederlands* (2003-2009): 'De chronologie maakt deze aanname onhoudbaar'.

Chronologie onhoudbaar?

De geschiedenis van een eponiem is niet altijd zo eenvoudig dat er duidelijk een persoon naar voren komt die voor de naamgeving verantwoordelijk is. Het hoeft ook helemaal niet zo te zijn dat iemand van zijn eigen naam een woord heeft gemaakt. Het zijn vaak de anderen die vernoemen. Om te bepalen of een woord een eponiem is, kan het dus nodig zijn om de historische context in beschouwing te nemen. Eli Cornelis Viets (1847-1921) was een zoon van Marinus Viets (1816-1883), een hoef- en grofsmid met een bedrijf in de Hoogstraat in Wageningen. Eli's overgrootvader, Wilhelm Vits (1748-1824), vestigde zich in 1785 vanuit het plaatsje Rheydt bij Mönchengladbach als grofsmid in Wageningen en werd daar Willem Viets genoemd. De naam is ontleend aan het Vits-Hof of het St. Vitusgoed, een boerderij van het St. Vitus-klooster in Mönchengladbach. Hier vandaan is ook een familie Vits afkomstig, die in Olst in de achttiende eeuw als Fiets werd ingeschreven en zich vervolgens in de omgeving van Apeldoorn vestigde. Dat er naast een tak met de naam Viets ook een tak met de naam Fiets bestaat, geeft wel aan dat de stemhebbende *v-* net zo makkelijk een stemloze *f-* kon worden. Het woord viets werd als 'fiets' uitgesproken en is uiteindelijk ook 'fiets' geschreven. In 1885 werd het woord viets voor het eerst opgeschreven en Eli Viets, die zijn vader in de smidse was opgevolgd, adverteerde pas na 1885 met rijwielen. Maar is het niet voor de hand liggend om te veronderstellen dat er in de smederij voordat het bedrijf met rijwielen adverteerde al mee werd geëxperimenteerd? Zou de proeftijd van het woord viets niet gelijk op hebben kunnen lopen met die van het bedrijf van Eli Viets, die zich later presenteerde als bondsrijwiel-

Een fietspaard van J.T. Scholte te Amsterdam uit 1868 en een Franse vélocipède, vervaardigd door Charles Bonnefont in 1869 (foto's Nationaal Fietsmuseum Velorama, Nijmegen)

Daarin kwam naar voren dat het woord al in 1870 in Apeldoorn door scholieren werd gebruikt. Ook in Leeuwarden zou het woord 'viets' toen al bekend zijn. De Wageningse rijwielhandelaar werd wel genoemd, maar hoewel de overeenkomst tussen woord en naam frappant was, bleken er geen aanwijzingen te zijn dat het woord is overgenomen van de naam van de rijwielhandelaar. De schooljongens die de tweewieler 'viets' hebben genoemd, hebben Viets blijkbaar niet als naambron aangewezen.

Fiets in de woordenboeken

De lexicograaf J.A.N. Knuttel die in 1920 het deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)* bewerkte waarin het lemma 'fiets' voorkwam, aarzelde nog: 'Fiets – hetzij van de eigennaam Viets, naam van een wagenmaker [sic!] te Wageningen, die reeds voor 1880 rijwielen maakte, hetzij willekeurig gevormd onder den invloed van fr. Vélocipède (omstreeks 1880 op eene kostschool te Apeldoorn?)'. In 1947

Advertentie voor rijwielhandel en -verhuur E.C. Viets, Wageningen, omstreeks 1900. Eli Viets begon in 1889 te adverteren met de verhuur van rijwielen (foto Gemeentearchief Wageningen)

hersteller 1e klasse en agent der voornaamste rijwiel-fabrieken?

Van Parijs naar Wageningen

De ontwikkeling van de vélocipède kreeg een impuls door de Franse wagenmakersfamilie Michaux, die tijdens de Wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs deze rijmachines te koop aanbood. Het betrof nog rijwielen met massieve houten wielen en bandijzers er omheen, bestemd voor sportieve jongens uit goede kringen. De vélocipèdes van Michaux werden snel over Europa verbreid en door smeden en wagenmakers ijverig nagebouwd. In die sfeer heeft stellig ook het bedrijf van de familie Viets aan de tweewieler gesleuteld. Viets kon in die beginjaren de concurrentie met Burgers in Deventer en Scholte in Amsterdam nog wel aan. Mogelijk bood hij in de jaren 1880 en later, toen de techniek van de moderne rijwielen verfijnder was geworden, alleen nog maar merkfietsen aan als die van Simplex uit Utrecht. De technische kennis om rijwielen te kunnen repareren en aan te passen had hij uiteraard nog wel.

Sport voor scholieren van stand

In een advertentie van 5 juli 1877 werd in de *Wageningische Courant* een tweedehands vélocipède aangeboden voor dertig gulden, een enorm bedrag destijds. 'Te bevragen aan het bureau dezer courant onder letter V.' Dit is de eerste keer dat het rijwiel in de lokale krant wordt vermeld, maar wel meteen tweedehands. Nadat Eli Viets het bedrijf van zijn vader heeft overgenomen, voegt hij (pas) in 1889 rijwielen aan de producten toe waarmee hij adverteert. Maar dit wil niet zeggen dat hij niet voor die tijd al een clientèle van rijwielen heeft voorzien. In Wageningen bevonden zich zonder meer potentiële afnemers. De eerste rijwielen van het Michaux-type vonden immers hun weg naar middelbare scholieren van een zekere welstand. Niet voor niets is het woord 'viets' voor het eerst op een particuliere school in Apeldoorn opgetekend. En juist op deze school werd een van de eerste vélocipède-verenigingen opgericht.

Degene die in de belangrijke 'viets'-discussie in *De Kampioen* van 1901 het woord dateerde en lokaliseerde was B.J. von Pritzelwitz van der Horst, directeur van het Instituut Kinsbergen in Apeldoorn. Toen hij in Brummen een eigen school opzette op het landgoed Spaansweerd, verhuisde de rijwielvereniging Voorwaarts met de school mee. Von Pritzelwitz moedigde de hobby van 'zijn' jongens aan, en zijn oudste zoon werd in 1886 op zijn zestiende tot bondsconsul van de Wielrijdersbond benoemd.

Dit illustreert dat het rijwielgebeuren zich in die eerste decennia concentreerde in kleine kring. Het gebruik van het woord viets komt dan ook te voorschijn bij het nagaan van de sporen die vanuit deze wielkring getrokken worden. Dat het werkwoord 'vietsen' in 1885 voor het eerst in Amsterdam werd genoteerd heeft een eenvoudige verklaring: het woord werd in Amsterdam volgens eigen zeggen door Frits Koenen geïntroduceerd, nadat hij de school in Brummen had bezocht en daar had leren fietsen. O.H. Wildt, die het woord in zijn column in *De Kampioen* gebruikte, was de president van de Amsterdamsche Vélocipède Club, Frits Koenen de vice-president. Frits woonde vlakbij het Vondelpark, waar de eerste wedstrijden werden gereden. Toen de wielbaan achter het Rijksmuseum werd geopend, won hij de eerste wedstrijd. Ook in Deventer, waar in 1869 Hein Burgers de Eerste Nederlandsche Fabriek van Velocipeden stichtte, werd al snel een wielvereniging opgericht. Het woord viets werd daar aanvankelijk niet gebruikt. Maar er was intensief contact tussen de verenigingen. 'Immer Weiter' in Deventer en 'Voorwaarts' in Brummen organiseerden gezamenlijk spectaculaire rijdtochten. En leerlingen van de school uit Brummen kwamen op de Rijkslandbouwschool te Wageningen terecht, die in de jaren 1873-1876 werd opgericht en nog aan een HBS was verbonden. Smederij Viets zat om de hoek om de onderdelen van de rijwielen te leveren. Een broer van Frits Koenen heeft in Wageningen de landbouwschool gedaan om daarna als leraar aan deze school verbonden te blijven. Deze S. Koenen (1871-1922) was in zijn studententijd se-

Het woord fiets was kennelijk zo fenomenaal raak, dat de overeenkomst tussen soort- en bedrijfsnaam toeval scheen.

cretaris van de wielersclub die net als die in Brummen 'Voorwaarts' werd genoemd.

Als Viets al vóór 1880 rijwielen maakte ...

De geschiedenis van de fiets past in een jongensboek. Op het nieuwe plaveisel van de straten van dorpen, stadjes en steden vertoonden stoere knapen hun kunsten. Von Pritzelwitz kon zich zelfs herinneren van welke leerling hij het woord voor het eerst had gehoord: het betrof Dirk Neelmeijer, een zoon van een collega van een andere school die uit Barneveld afkomstig was. Dirks grootvader Pieter Neelmeijer woonde in Ede. De kring sluit zich om Wageningen, maar voorsnog zonder de stad en zijn smid feitelijk uit te lichten. Toch zijn er wel degelijk getuigenissen die Viets in Wageningen naar voren halen. J.A.N. Knuttel heeft in het *WNT* immers opgemerkt dat Viets de naam was van een wagenmaker te Wageningen die al vóór 1880 rijwielen maakte! Knuttel baseerde zich wellicht op een citaat van Frits Koenen: 'Ik hoorde onlangs dat de Wageningsche wagenmaker Viets, die reeds vóór 1880 zeer goede (houten) rijwielen maakte, van meening is dat zijn naam het woord viets in 't leven heeft geroepen, maar de heer Suermondt, die in 1880 een viets van Viets (blijf kalm) bereed, ontkende toen reeds dat deze overeenstemming aan iets anders dan toeval kon worden toegeschreven'. Dus Viets meende dat *zijn naam* het woord viets in het leven heeft geroepen; wat echter niet betekent dat hijzelf daarvoor verantwoordelijk was. Een subtiel verschil met latere interpretaties, die Eli laten zeggen dat het woord viets aan *hemzelf* te danken is. Eli bedoelde de smidsclan Viets. Hij was voordat hij de zaak overnam namelijk nauwelijks zelf in de smederij aanwezig; hij verbleef toen in Utrecht, Amsterdam en Brussel. Dat wordt door Ewoud Sanders tegen hem gebruikt, maar het spreekt toch eerder in zijn voordeel omdat hieruit blijkt dat hij in de wereld rondgekeken heeft. Misschien wist hij eerder van de vélocipède dan wie ook in Wageningen, maar in het bedrijf stond zijn vader nog aan het aambeeld en zijn oom Jan stond er mogelijk naast als wagenmaker. Hoe dan ook, in 1886 herinnert een correspondent zich in *De Kampioen* 'dat een der eerste houten roode wielers geconstrueerd is door den Wageningsche smid Viets' – om daar niettemin aan toe te voegen dat hij het er op houdt dat het woord fiets een verbastering van vélocipède is. Het woord was kennelijk zo fenomenaal raak, dat overeenkomst tussen soort- en bedrijfsnaam toeval scheen.

De stukjes passen in elkaar

In de puzzel die dit verhaal óók is, ontbreekt nog een genoemde plaats: Leeuwarden. Edo Bergsma, de voorzitter van de ANWB, meldde in *De Kampioen* van 1896 dat hij het woord daar in 1871 had gehoord. Toen het debat over 'fiets' in 1972 weer eens oplaaide,

leverde Dr. D. Burger uit Zeist in een ingezonden brief in *De Kampioen* een interessant nieuwtje. Hij schreef dat omstreeks 1870 voor zijn vader in Leeuwarden een rijwiel werd besteld bij de destijds alom bekende firma Viets uit Wageningen. Voilà!

Een kiekje van Kiek

Fiets is waarschijnlijk net zo ontstaan als het woord 'kiekje'. Dit woord is door Leidse studenten aan de foto's gegeven die de fotograaf Israël Kiek (1811-1899) van hen maakte, en vervolgens is het ingeburgerd. Dat is een algemeen geaccepteerde woordverklaring. Maar met het woord fiets lijkt er meer aan de hand te zijn. Taalkundigen hebben van dit prachtige woord een creatieve speeltuin gemaakt. Toch is het vreemd dat de mogelijkheid dat het woord fiets een eponiem kan zijn, nu genegeerd wordt. Vehikels die aan de Michaux-rijwielen voorafgingen werden ook al vernoemd. De draisine is bijvoorbeeld de bestuurbare loopfiets die door Carl von Drais (1785-1851) is geconstrueerd. Het woord fiets kan als eponiem in dezelfde categorie als kiekje geplaatst worden. Niet de vervaardigers van het voorwerp zijn naamgever, maar de klanten. Bovendien was er een associatieve match tussen eigenaam en ding die voor de vernoeming bepalend is geweest. De namen Kiek en Viets bleken

Het woord 'viets' is voor het eerst gehoord onder leerlingen van Von Pritzelwitz anno 1870 in Apeldoorn. Vanaf 1872 was zijn kostschool inclusief rijwielclub in Brummen gevestigd. Anonieme litho (Gelders Archief)

als het ware toepasbaar op de objecten die kiekje en fiets zijn gaan heten.

Ook al kan men fiets fonologisch heel goed uit vélocipède verklaren, ook al klinkt fiets uit Vice-Pferd in een wetenschappelijk artikel waarachtig genoeg, al die hypothesen berusten louter op fantasie als fiets gewoon van Viets is.

Met dank aan P.M. Kernkamp, gemeentearchivaris van Wageningen.

Leendert Brouwer is redacteur van de Nederlandse familienamenbank bij het Centraal Bureau voor Genealogie.